

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
Спеціалізована вчена рада Д 04.09.01

На правах рукопису

ПАШУК

Володимир Степанович

**СЕЗОННІ РОБІТНИКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ПІСЛЯРЕФОРМОВИЙ ПЕРІОД
1861– на поч. XX ст.**

Спеціальність 07.00.01. – Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ЛЬВІВ - '995

00761515 (P)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України
Львівського державного університету ім.І.ФранкаНауковий керівник — доктор історичних наук,
професор С.А.МАКАРЧУКОфіційні опоненти — доктор історичних наук,
професор В.Є.ЗАДОРЖНИЙ
кандидат історичних наук,
доцент О.П.КУЛИКПровідна організація — ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ (Київ)Захист відбудеться 10 жовтня 1995 р. о 15.00 год. на
засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 04.09.01 в Інституті
українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. (290008,
м.Львів, вул. В.Винниченка, 24)З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. (290008,
м.Львів, вул. В.Винниченка, 24)

Автореферат розіслав " 7 " вересня 1995 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради

к.і.н. Ф.І.Стеблій

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

АКТУАЛЬНІСТЬ І СТАН ВИВЧЕННЯ ТЕМИ. Немало явищ і процесів минулого України залишаються ще малодослідженими в історіографії. Це стосується і питання сезонного робітництва, яке є складовою проблеми соціальної структури українського суспільства післяреформового періоду.

Напівкріпацька Росія, в тому числі й Україна, в наслідок реформ 60-х рр. XIX ст. започаткувала важливі як економічно-політичні, так і соціальні перетворення. Довготривалість, непослідовність і загальмованість змін приводили до появи окремих, перетічних за характером соціальних груп. До таких відноситься і сезонне робітництво.

Вийшовши з кріпацької неволі й будучи обділеним землею як засобом до існування, напіввільне селянство, пристосовуючись до нових умов, змушене було вдаватися до сезонних заробітків, які дозволяли отримувати додатковий дохід, необхідний в багатьох випадках для їх фізичного виживання. Віднести дану соціальну категорію до кадрових робітників неможливо, оскільки заробітчани мали земельний наділ як засіб виробництва, за своїм соціальним статусом належали переважно до селян, не володіли робітничими професіями, в ролі робітників виступали лише в певний період, працюючи переважно на підприємствах, що самі мали здебільшого сезонний характер. Отже, сезонну працю як явище визначали тимчасові заробітки, не пов'язані з основним видом діяльності людини та його соціальним статусом. Заробітчанство мало масовий характер і відповідало конкретному історичному періоду. Дослідженню питання власне сезонного робітництва Правобережної України пореформеного періоду і присвячена дисертація.

Сезонне робітництво стало предметом зацікавлення науковців ще у II пол. XIX поч. XX ст. Серед наукових студій з даної проблема-

тики виділяються праці Н.В.Шаховского "Сельско-хозяйственные отхожіе промыслы". (М., 1896) та "Земледѣльческій отходъ крестьянъ" (СПб., 1903.), Гулымы К.П. "Свекло-сахарное производство въ санитарномъ отношеніи". Диссертація на степень доктора медицины (СПб., 1892), "Несчастные случаи съ рабочими въ свеклосахарныхъ заводахъ и мѣры предупрежденія ихъ". (СПб., 1894.), Овсянниковъ А.И. "Географическіе очерки и карты". т.ІІ. (СПб., 1880.), Погожева А.В. "Учетъ численности и состава рабочихъ въ Россіи". (СПб., 1906.), Оригінальні матеріали стосовно нашої проблематики містяться в працях Мозгового В.Г. "Очеркъ Кіевской губерніи". (К., 1881,) і Руби Н.М. "Кіевскій крестьянинъ і його хозяйство". (К., 1893.), в яких висвітлюється становище тодішнього українського селянства, показані причини, що змушували селянина шукати побічного заробітку.

В них зібрано систематизований матеріал, який частково розкриває умови й способи найму, характер праці і побуту, питання заробітку тощо. Однак, в цих працях сезонництво подається в масштабах європейської Росії. Україна розглядалася лише в контексті російських проблем. Деякі проблеми, особливо національного характеру, подаються тенденційно. Основний акцент зроблено на сезонну працю в сільському господарстві та у цукровій промисловості.

Виділяються праці тогочасних українських авторів Подолинського С. "Життя і здоров'я людей на Україні". (Женева, 1879.) та "Ремесла і хвабрики на Україні" (Женева, 1880.) і Лебеда-Юрчика Х.М. "Распределеніе дохода и оплата труда въ сахарной промышленности". (Ямполь, 1912.). В них звернуто увагу на питання найманої праці в Україні, здебільшого на проблеми робітників цукрової промисловості та сільського господарства.

Однак, ці роботи мають переважно посереднє відношення до проблеми сезонних робітників. В них розглядаються лише окремі аспекти, пов'язані з робітничою проблематикою тогочасної Росії чи України.

В українській радянській історіографії, відповідно до відомих ідеологічних засад, питанням робітничого класу надавалось важливе значення. Однак, завдяки саме політичному аспекту проблеми питання сезонного робітництва не вважалось за таке, що заслуговує спеціального вивчення. Досліджуючи пролетаріат, радянські науковці змушені були, зміщуючи акценти, зосереджувати основну увагу на власне пролетаріатові. Сезонне робітництво вивчалось побіжно і кваліфікувалось здебільшого як сільськогосподарський пролетаріат, або ж як складова частина робітничого класу. Разом з тим в працях радянських істориків зібрано й систематизовано великий і важливий фактологічний матеріал, розкрито ряд сторін сезонної праці. Деякі автори відносили до сезонних робітників певні загони робітничого класу, як правило це стосувалось робітників цукрової промисловості і приходили до висновку, що 4/5 робітників Росії складались з тимчасових заробітчан¹

Звертає на себе увагу праця Теплицького В.П. "Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки XIX ст.)" (К., 1959.), в якій достатньо повно розкрито питання реформи 1861 р. і її впливу на становище селянства, в тому числі і селянського заробітчанства. Окремі питання сезонної праці розглядаються в працях інших авторів, таких як Бондаревський А.В. "Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року". (К., 1961.), Лось

¹ Щерстюк Ф. "Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст.. - К., 1948. - С.27; История рабочего класса СССР. Рабочий класс России от зарождения до начала XX века. - М., 1983. - С.223.

Ф. "Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту". (К., 1954.), Лещенко М.Н. "Класова боротьба в українському селі напочатку ХХ ст.". (К., 1968.), Мельник Л.Г. "Формування робітничого класу на Україні. Транспортний пролетаріат у 60-80-х роках ХІХ ст." (К., 1988), "Технічний переворот на Україні у ХІХ ст." (К., 1972), Нестеренко О.О. "Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст." (К., 1952.), проф. Макарчук С.А. "Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма". (Львов, 1983), (виділяв сезонних робітників, здебільшого селян Волині, як окрему якість), Волощенко А.К. "Классовая борьба на Правобережной Украине в период второй революционной ситуации". (1879-1881). (К., 1966.), та інші.

Однак в цілому, не дивлячись на існування значної кількості праць з проблематики найманої праці, питання сезонного робітництва не тільки не досліджене, а й практично не виокремлене як дослідницька тема. Отже, актуальність пропонованої роботи очевидна.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ. Дослідити на матеріалах Правобережжя післяреформового періоду причини виникнення та існування, чисельність, виробничий характер сезонного робітництва, відтворити його узагальнений соціальний портрет та визначити характерні риси, розкрити вплив сезонної праці на еволюцію тодішнього суспільства.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. Оскільки дана тема не знайшла достатнього свого висвітлення в історичній літературі, головною базою для її виконання послужили архівні документи, матеріали тогочасної періодики і праці статистичного та інформаційного характеру. Найбільше значення для розкриття проблеми мають власне архівні матеріали. Автор дисертації опрацював і використав різні фондові групи

Центрального Державного Історичного Аархіву України (далі ЦДІА України), зокрема форди - "Канцелярія кievського, подольського, волинського генерал-губернатора" - Ф.442.; "Канцелярія окружного фабричного інспектора Кіевського округу" - Ф., 575; "Канцелярія старшого фабричного інспектора Кіевської губернії" - Ф.574); "Кіевська палата уголовного суду" - Ф. 485, "Военный прокурор Кіевського окружного суду" - Ф. 315, "Прокурор Одеської судової палати" - Ф.419; "Гайсинське лесничество. г. Гайсин Подольської губернії" - Ф.1414.

Важливим джерелом послужили матеріали того ж періоду. Найбільше свідчень, здебільшого інформаційного характеру, про сезонну працю було знайдено в київській газеті ліберального напрямку "Заря", яка звертала увагу на становище селянства (селянське питання в той час було актуальним), багато місця приділяла селянським заробіткам. Чимало матеріалів подають також газети "Кієвлянинъ", "Другъ народа", "Волинські губернські вѣдомости", "Кієвські губернські вѣдомости", "Подольскій листок", та "Кієвскій вѣстникъ". Щодо джерельну базу склали різного роду статистичні й інформаційні матеріали, зокрема матеріали першого перепису населення 1897 р. Найбільше інформації міститься в окремому томі, присвяченому робітництву, - "Численность и составъ рабочихъ въ Россіи на основаніи данныхъ Первой всеобщей переписи населенія Россійской имперіи. 1897 г." 1906. т. II". Тут зібрані дані, на основі яких стало можливим висвітлити питання статі та віку сезонних робітників, рівня їх освіченості тощо. Важливі дані, на основі яких визначено кількість сезонників в промисловості, містяться в праці Орлова П.А. "Указатель фабрикъ и заводовъ Европейской Россіи и Царства Польскаго". Изданіе второе. - СПб., 1887, а також в статистичних збірниках "Сборникъ свѣдѣній о Подольской губерніи. Выпускъ I. - Каменец-Подольскій. 1880". "Тру-

ды подольського губернского Статистического Комитета. - Каменск-Подольский. 1869" та інші.

НОВИНА ДОСЛІДЖЕННЯ полягає в теоретичному виокремленні й обґрунтуванні існування окремої соціальної групи людей - сезонних робітників. Подано їх загальну характеристику, здійснено спробу аналізу й оцінки місця, ролі і значення сезонної праці в тогочасному суспільстві з врахуванням національних чинників.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ роботи. Матеріали та висновки дисертації доповнюють і уточнюють проблему формування етносоціальної структури української нації у другій половині XIX ст. Вони можуть бути використані для підготовки нових узагальнених праць з історії України, відповідних навчальних курсів, лекцій, підручників.

Робота апробована у виступах на двох наукових конференціях, в окремій публікації об'ємом 2 арк. та одній статті.

Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

У вступі окреслено предмет дослідження, визначено актуальність теми і ступінь її наукової розробки, обґрунтовано хронологічні рамки і регіон, подано в згрупованій формі джерельну базу та історіографію питання.

Перший розділ - "Сезонна праця: причини поширення, масштаби, сфери застосування" складається з трьох параграфів. Визначено і проаналізовано основні фактори, зумовлені у сфері 1861 р., які склали причину такого масового явища, як заробітчанство. Зокрема зазначено, що поневолення України Російською імперією (XVIII - XIX ст. ст.) й впровадження в ній російських феодально-кріпосницьких відносин набуло визначального характеру і для соціально-економічного розвитку, і тих факторів які породили сезонну працю.

Причини появи сезоництва були закладені сутністю реформи 1861 р. і післяреформовими процесами. В першу чергу це стосувалося наділення селян землею, які складали основу тодішнього суспільства. За узагальненими підсумками, в регіоні у 1863 р. пересічний наділ на одну ревізську душу складав: у Київській губернії - 2,9 дес., у Волинській - 4,2 дес., Подільській - 2,6 дес.². Майже 94% селянських господарств вийшли з кріпосної залежності з наділом до 5 дес., що було нижче мінімальної норми, необхідної за тих умов для ведення самостійного селянського господарства.³ Практично без землі залишилися дворові селяни і ті що належали малоземельним дворянам.

Наділена земля була не найкращої якості. Отримавши землю, селянин з моменту переходу на викуп (а до цього він вважався тимчасово зобов'язаним) змушений був платити протягом 45,5 років викупні платежі, які перевищували ринкову вартість землі. Середній наділ на душу державних селян був більшим, ніж у кріпаків, і становив у Київській губернії - 3,9 дес., Подільській - 3,7 дес., Волинській - 5,6 дес. 18% державних селян зовсім не отримали землі.

Отримавши й так малі наділи, селянські господарства були під постійною загрозою їх скорочення, або ж повної втрати. Лискою ціна на землю позбавляла більшість селян можливості її набувати.

Суттєво ускладнював становище податковий гніт. В цілому селянство платило 6 видів податків і зборів⁴. Податки складали від 9, 12 до 32 руб. на рік⁵.

Отже, в результаті реформи 1861 р. більшість селян була поставлена в скрутне матеріальне становище. Дохід з наділеної їм землі

² Порш М. Из статистики Украины. - К., 1907. - С. 24.

³ Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х на початку 80-х рр. XIX ст.. - К. 1974. - С.52.

⁴ Бойдаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С.81, 28.

⁵ [Хроніка]//Заря - 1881. - N 21. - С. 3

не покривав реальних потреб селянської сім'ї та господарства. Це змушувало їх шукати додаткових заробітків. Частина таких селян, за даними В.Теплицького в кінці XIX ст., складала 90% від всього селянства⁶. Відносна особиста свобода, дарована указом від 19 лютого 1861 р., давала реальні можливості селянам шукати заробітків. Наявність підприємств, котрі базувалися на вільнонайманій праці як в сільському господарстві, так і в промисловості, створювала селянам можливість знаходити місце для додаткових заробітків. За оцінкою Київського губернатора на станом на 1882 р., Київська губернія потребувала в рік понад 1 млн. робочих рук.⁷

Отже, причина появи сезонного робітництва крилася у таких факторах: 1. Реформа 1861 р. створила невідповідність доходів більшості селянських господарств з потребами, що зумовлювалося високими викупними платежами та податками. 2. Поступовість характеру реформи й практична прикріпленість селян до свого стану сповільнювали процес розшарування, що призводило до наявності протягом тривалого періоду великої кількості селян, котрі не могли розірвати своїх зв'язків з сільським господарством і повністю перейти на становище вільних від земельної власності, тобто пролетаризованих кадрових робітників. 3. Відносна особиста свобода і наявність в сільському господарстві та в промисловості підприємств, орієнтованих на найману, без особливої професійної кваліфікації, працю, створювала можливість забезпечення зайнятості великої кількості робочих рук.

Так, на ринку праці появилася робітниця з наділом. Ставити знак рівності між ним і пролетарем (робітником за соціальним статусом) немає підстав, оскільки основні характерні риси цих двох соціальних

⁶ Теплицький В.П. Реформа 1861 року ... - С.181.

⁷ ЦДА України. - Ф. 442, - оп. 536, - спр. 267, - арк. - 1.

груп є відмінними і виявляють себе у різному відношенні до засобів виробництва (селянин був власником землі), до володіння певною робітничою професією (селянин її не мав), у відмінному типі психології, свідомості та інтересів.

В другому параграфі охарактеризовано основні зағони сезонних робітників. На основі вивчення джерельних матеріалів встановлено, що сезонна праця застосовувалась найбільше у сільському господарстві, у промисловості - на цукрових заводах, гуральнях, броварнях, цегельнях, у млинарстві, на будівництві залізниць, а також у будівництві, транспортуванні вантажів та вирубці лісу.

На основі аналізу співвідношення тимчасових і постійних робітників кількох економій Правобережжя встановлено, що сезонники складали 90% - 93%. За приблизними підрахунками, на поч. ХХ ст. за наймом у маєтках, розташованих на території проживання селян працювало у Волинській губернії - 99 600 чол., у Подільській - 107 100. Сюди необхідно додати ще прийшлих робітників, які складали 20 - 40%, і тих робітників, які наймалися за словесним договором. Їх кількість в документах не відображена.

Найбільшу частку сезонників промислового виробництва становили робітники цукрової промисловості, центром якої було Правобережжя. Загальне співвідношення постійних і тимчасових робітників, виведене на основі підрахунків, взятих з конкретних цукроварень, складало 90% і 10%. Це співпадає з оцінками тогочасного дослідника Сулими К.П., який твердив, що частка постійних робітників на цукрових заводах не перевищувала 5 - 10%⁸. Загальна кількість сезонних робітників цукроварень, підрахована на основі даних Орлова П. (80-і рр.)⁹, складала 45 тис. чол. із 50 000.

⁸ Сулыма К.П. Свекло-сахарное производство - С. 84.

⁹ Орловъ П.А. Указатель фабрикъ - С.734 - 745.

В інших галузях промисловості регіону, де використовувалася сезонна праця (гуральництво, броварні, цегельні, млини) сезонні робітники складали орієнтовно 84%, що у 80-х рр. становило 9 507 осіб., з них у гуральництві і броварняному виробництві - 4 787 осіб., з них 4 020 сезонників, у млинарстві - 2 704, з них сезонників близько 2 тис., і цегельнях - 2 016, з них 1 800 сезонних робітників. Всього 7 820 осіб. Назагал у промисловості регіону у 80-х рр. XIX ст. було зайнято 76 636 робітників, з них сезонників нараховувалося близько 50 000, що складало майже 70%.

Сезонна праця широко використовувалася і на будівництві залізниць, яке розпочалося у 1863 р. Тут сезонники складали переважну більшість найнятих робітників. Лише на землекопів припадало 70%. На Україні за період 1863 - 1897 рр. їх було 281,7 тис., тих що працювали 8 місяців, і 241,9 тис., тих що працювали протягом року¹⁰.

Сезонна праця широко використовувалася при проведенні будівельних, земляних робіт, транспортуванні вантажів, вирубці лісу. Через відсутність даних (договори укладалися як правило у словесній формі) вивести їх загальну кількість неможливо. М.Тугань-Барановський припускав, що будівельників-заробітчан у Європейській Росії нараховувалося близько одного мільйона осіб¹¹.

Третій параграф має назву "Соціальні та національні джерела формування сезонництва. Організація сезонної праці". На основі фактичного матеріалу доводиться, що основну масу сезонних робітників складали селяни-власники, які розорювалися. Незначний відсоток

¹⁰ Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні. Транспортний пролетаріат у 60 - 90-х роках XIX ст. - К., 1988. - С. 39.

¹¹ Тугань-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. - Т.1. - СПб., 1900. - С.376

заробітчан давали сільські батраки і селяни вищого достатку. Про кількість селян, які відправлялися на заробітки, свідчать видані їм у волосних управліннях паспорти. Згідно даних волостей за 4 післяреформові десятиліття, кількість заробітчан на Правобережжі зросла у 28 разів (із 247,0 у 60-рр. до 4451,7 тис у 90-х рр.)¹² До заробітків вдавалися також ремісники, міщани (на Київщині у 80-х рр. їх було 203 107¹³), збіднілі дворяни, представники духовенства. У сільському господарстві і на будівництві залізниць працювали також солдати, яких відпускали на заробітки¹⁴

За національним походженням сезонники в основному рекрутувалися з українців. Однак, певний відсоток складали росіяни, білоруси, поляки, євреї. В загальному прийшли робітники становили 20 - 30%. На Лівобережжі і Півдні 36 - 82%. Основу масу заробітчан складали молоді чоловіки. У промисловості в зазначених галузях їх нараховувалося (чоловіків від 17 до 39 років) 66%, всього ж 95%, жінок 5%, дітей до 16 років - 5%¹⁵. В залежності від віку і статі робітники поділялися на "повних робітників" - чоловіки 20 - 55 років, і "напів-робітників" - жінки і діти від 8 до 20 років.

Рівень освіти сезонників був низьким. Грамотних було 26 - 57%¹⁶. Лише при деяких підприємствах діяли одно-двокласні училища, в яких навчалися діти переважно робітників, рідко курси для неграмотних.¹⁷

За способом організації сезонна праця поділялася на організовану і неорганізовану. В першому випадку робітники наймалися на кон-

¹² Бондаревський А.В. Волосне управління - С. 107.

¹³ Мозговой В.Г. Збірник свідній по кієвакой губернії. - К., 1887. - С. 61-62.

¹⁴ [Хроніка]// Кієвлянинъ. - 1866. - N 25. - С.97.

¹⁵ Численность и состав рабочих въ Россіи на основаніи Первой всеобщей переписи населенія Россійской имперіи. 1897 г. - 1906. - Т.2. - С. 48-51, 224-227.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДІА України. - Ф. 574. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 2-5.

кретчу роботу задалегідь, контактуючи безпосередньо з винаймачем або його посередником. Друга форма передбачала самостійні пошуки заробітку.

Другий розділ "Соціально-економічне становище сезонних робітників" складається з трьох параграфів. Перший параграф "Умови праці" розкриває питання тривалості робочого дня і року, виробничо-технічних і санітарних умов, професійної захворюваності і медичного обслуговування.

Величина робочого часу у сільському господарстві залежала від низки факторів і тривала більшу частину року. Найбільш інтенсивні роботи проводилися з квітня по жовтень, що і визначало здебільшого термін найму. Робочий день¹⁷ означався єдиним поняттям - "від зорі до зорі", тобто весь світловий день, що становив у літню пору 16-17 год. з невеликими перервами на обід і сніданок. Це ж стосувалося і будівництва залізниць та інших робіт, де були зайняті сезонні робітники. На цукрових заводах виробничий сезон тривав 3-5 місяців, починаючи з 1-го вересня. На рафінадних заводах - 10 місяців. Роботи велися переважно без перерв і вихідних. Виняток складала декілька визначних церковних свят. Роботи виконувалися у дві зміни, по 12 год. кожна. На цегельному виробництві виробничий період починався у квітні і тривав до середини жовтня¹⁸. Гуральні, броварні, млини працювали більшу частину року. Роботи велися у дві 12-годинні зміни, інколи з перервами по 0,30 хв.-1,5 год. Робочий день - 15-17 годин.

Характеристика виробничо-технічних та санітарних умов праці сезонників здебільшого негативна. Особливої турботи про здоров'я і життя робітників з боку роботодавців не було. Важка виснажлива праця, несприятливі погодні умови (спека, пороса, непогода, холод

¹⁷ ЦДІА України. - Ф. 574. - Оп. 1. - Спр. 58. - Ар. 58,95,96.

тощо), дія різних хімічних, термічних і техніко-механічних факторів (розпил вапняку, вугілля, цукру, шкідливі гази - аміак, окис вуглецю, сірчистий водень, патока, дифузійна вода, висока температура) виникали захворювання шкіри, верхніх дихальних шляхів, очей, поширювалися різні інфекційні захворювання. Серйозну небезпеку склали різні слабозахищені механізми, які були причиною багатьох нещасних випадків¹⁹. За неповними даними (підприємці скривали не бажані факти) 12% робітників зверталися за медичною допомогою, тобто хворіли. Траплялися і смертельні випадки.

Ситуація погіршувалася низьким рівнем медичного обслуговування. На медичну допомогу могли розраховувати лише робітники великих маєтків, цукрових заводів і будівельники залізниць, де, згідно з указом від 1866 р., підприємства, що мали більше як 100 робітників, зобов'язувалися влаштовувати лікарні. Так на Київщині діяло у 1889 р. 59 фабрично-заводських лікарні на 624 ліжка, де працювало 52 лікарі²⁰. Лікарняний персонал був однотипний - лікар (який в ряді випадків доїжджав) і фельдшер, що постійно перебував при лікарні. Названі лікарні призначалися в основному для сезонних робітників. Постійні ж отримували медичну допомогу за місцем проживання. Лікування для робітників було безкоштовним. Якість медичного обслуговування була низькою.

Робітники названих вище виробництв, які не підпадали під дію закону, могли отримувати медичну допомогу лікарень сусідніх цукрових заводів, або ж зверталися до місцевих волосних фельдшерів (х. характеристика яких була незадовільна), частіше до знахарів, займалися самолікуванням.

¹⁹ [Хроніка]// Заря. - 1887. - N 273. - С.3

²⁰ ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 543. - Спр. 297. - Арк. 32,33.

В другому параграфі розділу увага звернута на побут сезонних робітників, тобто на житлові умови, харчування, вільний час. Для сезонників великих маєтків, цукроварень, а також для будівельників залізниць споруджувалися житлові приміщення казармового типу, бараки. Це були переважно дерев'яні будівлі, розділені здебільшого на 3 частини: приміщення для тимчасових робітників, декілька кімнат для постійних і кухня. Характеристика казарм здебільшого незадовільна - тіснота, бруд, темнота, непомірна кількість людей, які відпочивали на нарах або на долівці. Окремих кімнат для чоловіків і жінок не існувало. Там де не було казарм, для робітників споруджувалися землянки, шатра, сараї (в економіях), які не давали достатнього захисту під час непогоди. Рідко практикувалося розселення на приватних квартирах. Інші види виробництва (за винятком тих, що діяли при великих маєтках) як правило окремих приміщень для робітників не будували, надаючи перевагу місцевим жителям.

Харчування робітників поділялося на два типи - через підрядника і безпосередньо від підприємства. Підрядники, намагаючись отримати додатковий прибуток, вдавалися до всяких зловживань. Підприємці, не бажаючи ускладнювати стосунків з робітниками, давали кращої якості їжу. Раціон був традиційний - борщ, каша (різних видів), хліб, іноді сало, м'ясо або риба. Вартість одного дня харчування у економіях (сніданок і вечеря), обходилася у 9, 12, 18 коп. Калорійність і якість їжі не була високою, розрахована лише на підтримання працездатності. В промисловому виробництві на харчування одного робітника витрачалася в місяць - 5-6 руб.²¹. В найкращих умовах перебували заробітчани-будівельники, які працювали у приватних господарів. Траплялися і крайньо негативні факти харчування.

²¹ Лебедь-Юрчик Х.М. Распределение дохода - С. 53.

Підприємці і вільний час використовували для приваблювання (стримування) робітників. Особливо це було характерним для сільського господарства, де влаштовувалися різні розваги під музику, танці, ігри, лотереї, роздавалася оковита тощо. Сучасники відзначали деморалізуючий вплив таких заходів. Підприємці створювали сприятливі умови для розвитку п'янства. Часто біля заводу і казарм розташовували шинки.

У третьому параграфі розглядається питання заробітної плати, яка, завдяки сезонному характеру виробництва мала значну амплітуду коливання. Найбільшою непостійністю відзначалася оплата праці у сільському господарстві, яка передбачала почасову і відрядну форми в грошовому і натуральному виразі. Оранка, сівба, догляд за рослинами мала почасовий грошовий еквівалент і сягала 15-20, 60-75 коп, іноді 1 руб. Під час жнив оплата праці проводилася як в грошовому, так і в натуральному виразі і коливалася від 25-40 коп до 60-70, іноді вище. При відрядно-грошовій формі оплати праці одиниця виміру була копа (60 снопів). За зібрану копу платили в різний час і в різних місцевостях від 25-40 коп до 60 коп-1 руб²². Жали і за сніг, що було найбільш бажаним для селян. Норма оплати визначалася 4-й - 6-й сніг жита і 6-й 7-й сніг пшениці, а при гарному врожаї відповідно 8-9-й і 10-12-й сніг. Приблизно такою ж була оплата під час сіянокосу і збиранні картоплі, копанні буряків. Певні категорії робітників, напр. строкові, отримували місячну, чи річну (в сезонному розумінні) плату. Їхній місячний заробіток складав 2,3 - 4,5 - 5,6 руб.

Колівання зарплати залежало від ряду обставин, які впливали з співвідношення попиту і пропозиції та якості праці, це: місце, спосіб

²²[Хроніка]// Кієвлянин - 1864. - N 34. - С. 3. [Хрога]// Зоря - 1884. - N 177. - С.3

і час найму, ступінь запровадження механізмів, вид робіт, врожай і погодні умови, матеріальне становище селян регіону, стать і вік, наявність прийдешніх робітників, а також рівень згуртованості і свідомості, життєвий досвід. Крім цього, на рівень зарплати могли впливати і певні вигоди, особистість роботодавця.

Заробітна плата в промисловості відзначалася більшою стабільністю, ніж у сільському господарстві. На цукроварнях місячний заробіток складав 3,5 - 6 - 10,12 руб.²³. Кадрові робітники отримували 12,15 - 36,40 руб. в місяць²⁴. У винокурній промисловості місячний заробіток складав 9 -13 руб., у цегельній 10 -15 руб., у млинарній 9 -20 руб. На будівництві залізниць поденна оплата коливалася в середньому від 45,50 до 70 коп., 1 руб. Приблизно такі ж розцінки існували і на лісових роботах та в будівництві. Під впливом різних "дій" підприємців і підрядників (штрафи, обраховування тощо) вона зменшувалася. Повертаючись до дому з заробітків, селяни мали 10 - 40 - 70 руб.²⁵. Іноді зовсім без грошей, або ж з боргами.

Найбільшим був заробіток у будівельників (100 - 200 руб.) та у чигиринців, які відправлялися на купецькі кораблі в матроси (200-300 руб).

Таким чином, можна зробити висновок, що в більшості випадків селяни могли заробити необхідну суму для сплати викупних платежів і податків та на придбання речей побуту. Придбання засобів виробництва заробітчанами не зафіксовано.

Назва третього розділу "Сезонна праця в контексті соціально-політичних відносин". Перший параграф розкриває соціально-правове

²³ [Хроніка]//Кієвській вѣстникъ. - 1870. - N 11. - С.3

²⁴ ЦДІА України. - Ф. 575. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк.20.

²⁵ ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 693. - Спр. 226. - Арк. 19.

становище сезонних робітників, яке визначалося чинним законодавством, що регулювало взаємовідносини між підприємцями й робітниками, його дотриманням (тобто дією закону на практиці), рівнем здатності робітників відстоювати свої права і інтереси. Всі ці фактори ґрунтувалися на існуючих традиціях у ставленні до селянства, яке, вийшло з кріпацької залежності пониженням і напівбезправним.

Процес творення робітничого законодавства був тривалим у часі і суперечливим. В досліджуваний період він пройшов два етапи, перший - 1861 р. - середина 80-х рр. характеризувався періодом "вільного договору", коли відносини між робітниками і підприємцями не були "обтяжені" відповідним законодавством. Правда, в цей проміжок часу створювалися певні комісії (напр. Штакельберга 1859-1862 рр. та ін.), які мали за мету узгодити систему законодавства з потребами часу. Приймалися також в цей час законодавчі документи на урядовому (циркуляри 1863, 1866, 1870 рр.) та губернському рівнях, які частково регулювали відносини робітників і підприємців. Другий період творення робітничого законодавства започатковано законом від 01. 07. 1882 р., який вступив в силу у 1884 р., про працю дітей і підлітків віком до 12 років. В наступних роках були прийняті закони, які встановлювали: фабричну інспекцію - 12.06. 1884 р., нагляд за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників 1885 р. і т. д.. Закон про пенсії покалічених на державних підприємствах робітників був прийнятий лише 02.06. 1901 р., а відповідальність підприємців за нещасні випадки встановлено аж 02. 06.1903 р. Прийняті закони і циркуляри регулювали тільки основні моменти взаємовідносин між підприємцями і робітниками. Повний комплекс необхідних законів в цей період так і не був прийнятий.

Спеціальних законів, які стосувалися б виключно сезонних робітників, не існувало. Їх відносили без будь-яких винятків до робітників взагалі.

Низька культура дотримання законів, привизливе ставлення до робітників-посткріпаків часто зводили закон до наперової норми. Відсталість селян-робітників робила їх беззахисними перед свавіллям чиновників і підприємців. На підприємствах робітників піддавала постійним утискам адміністрація (погрози, штрафи, фізична розправа, робота у святкові дні, обрахування тощо)²⁶. Незахищеними залишалися робітники на випадок травм, каліцтва. Позитивних свідчень з цього приводу мало.

Другий параграф розділу "Громадсько-політична активність сезонних робітників" розкриває характер, форми опору робітників і їх наслідки. Найпоширенішою формою протесту було самовільне залишення місця праці до закінчення терміну найму. Практикувалися і відмови від праці (наближені до страйкової форми) на короткий, чітко визначений термін з метою добитися елементарних прав, напр. вихідний у свято, чи виплати заробітку. Поширеними були скарги. До стихійно-емоційних форм протесту можна віднести і фізичний опір, бунт, намагання вирішити проблему з допомогою фізичної сили (побиття підрядників чи представників адміністрації, підпали як помста кривдяку). Вони були наслідком психологічного напруження й емоційного сплеску. У сільському господарстві були поширені бойкоти. Селяни не бажали працювати у тих поміщиків, які погано ставилися до робітників²⁷.

В більшості випадків згадані форми опору мали стихійно-емоційний, епізодичний характер. Це була реакція на кривду, що вже відбулася.

²⁶ ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 55. - Спр. 8. ч. II. - Арк. 45.

²⁷ [Хроніка]//Заря. - 1882. - N 173. - С.3

Найбільш потужною формою опору були страйки. Із 14 виявлених лише 4 мали позитивний наслідок для робітників. В окремих випадках організаторів виступів арештовували. Страйки були досить масовими. Із семи випадків, на яких були подані дані, чисельність страйкуючих виносила - 8, 30, 181, 300, 400, 240, 350 осіб. Страйки мали здебільшого оборонний, прямо чи опосередковано економічний характер. Політичних страйків не виявлено.

Політична боротьба сезонних робітників зводилась до ведення в їх середовищі пропагандистської роботи тогочасними політичними організаціями. У 70-х рр. серед сезонників вели пропаганду народники, соціалісти. В окремих випадках створювалися революційні гуртки до яких залучалися робітники. Ідеї, які сіяли народники, мали здебільшого, соціалістичний характер. Національні ідеї були відсутні. Діяльність РСДРП на Правобережжі (поч. з кінця 90-х рр.) не мала значного поширення. Отже, політичний рух сезонних робітників зводився, як правило, до пасивного сприйняття пропаганди народників 70-х рр., інших соціалістичних груп, а з кінця 90-х рр. - і РСДРП. Можна припустити, що до сезонників мали відношення і громадівці, які на початку 60-х рр. XIX ст. організували понад 100 недільних шкіл. Активної політичної позиції чи в соціальному, чи в національному аспектах сезонники не мали. Необхідно відзначити, що в тих умовах селяни-робітники виробили свою особливу форму організації - артіль, яка ґрунтувалась на земляцькому принципі (село, волость, повіт, губернія) і була формою захисту інтересів робітників.

Останній параграф розділу називається "Значення і вплив сезонної праці на соціальні процеси". Сезонні роботи ки за короткий проміжок часу перекрили дефіцит робітничих кадрів, склали також важливу базу для формування класу професійних робітників. Працюючи за най-

мом, селяни заведували власне господарство, втрачали поступово зв'язок з землею і поглинались промисловим виробництвом.

Сезонна праця певною мірою сприяла російській колонізації України, зокрема Півдня. Заробітчанство стало засобом масового проникнення на українські етнічні землі російського елемента, який ставав на неросійських теренах, часто помимо своєї волі, опорою шовінізму. Разом з тим росіяни зазнавали на собі впливу української культури, переїмали її, що позитивно впливало на їх культурний рівень. Це стосувалося ознайомлення з агрокультурою, їжею, будівництвом, звичаями тощо. Сезонна праця вирішувала проблему зайнятості великої маси селян, знімала соціальну напругу і разом з тим за рахунок заробітків уможлиблювала сплату викупних платежів та податків.

Вплив сезонної праці на самих заробітчан був неоднозначним. Підрахунки дозволяють твердити, що сезонні заробітки дозволяли селянинові лише покривати податки та викупні платежі, і, в кращому випадку, забезпечити мінімальні потреби побутового характеру. Купівля засобів виробництва, робочої худоби чи землі для переважної більшості заробітчан була неможливою.

Сезонні роботи негативно впливали на фізичне та моральне здоров'я заробітчан. Подолинський С. зазначав, що в Україні калік було небагато, однак, парові малотарки "порозводили їх чимало".²⁸ Важкі умови праці та побуту заробітчан вели до скорочення тривалості життя, збільшували їх захворюваність і смертність.²⁹

Нове середовище, тривалий розрив з сім'єю й традиційною сільською атмосферою, з усталеними звичаями мали деморалізуючий вплив на заробітчан. Забави, лотереї, музика, танці, що їх влаштовували

²⁸ Подолинський С. Життя і здоров'я - С. 124.

²⁹ ЦДІА України. - Ф. 574. - Оп.1. - Спр. 8. - Арк.102.

підрядники, горілка і побутові умови прилучали заробітчани до пияцтва і розпусти. Багато колишніх власників-селян деградували в н. прямку до декласованих люмпенів, для яких були характерні бродячий спосіб життя, легковажність. Побувавши в містах, познайомившись з різними "спокусами", заробітчани з'являлись в рідні села "напівпанічами" і "напів-баринями", які прагнули легкого життя й розгульності³⁰. Сучасники відзначали негативний вплив заробітчанства на культуру.

І все ж, необхідно відзначити і ряд позитивних наслідків. Сезонні заробітки сприяли адаптації селян до нового трибу життя, розширювали їх життєвий кругозір, що було немаловажно, ознайомили з промисловим виробництвом, з новими видами робіт і професіями, що підвищувало пристосованість до нових умов. Робота за наймом певною мірою сприяла поширенню грамотності серед селян.

Рух опору сприяв виробленню громадської позиції, утвердженню переконань про можливість протидії існуючій системі, що її впровадження в Україні чужа держава, розвивалося вільнодумство.

У "Висновках" зазначено, що сезонні робітники були тимчасовою, перехідною соціальною групою, яка виступала в ролі найманих робітників лише певний період в році. Сезонна праця, будучи додатковим, а не основним видом діяльності, не вимагала зміни соціального статусу. Як явище, що набуло масового характеру, сезонництво виникло в післяреформовий період і проіснувало до поч. ХХ ст..

Причина появи сезонної праці крилася у невідповідності доходів з обов'язковими видатками, сповільненому процесові розшарування на селі і наявності підприємств, що використовували не кваліфіковану робочу силу. Сезонна праця найбільше використовувалася у сільському господарстві, на цукрових заводах, у гуральництві й у ковчарнях,

³⁰[Хроніка]/Заря. - 1882. - N 74. - С. 3.

цегельнях, млинах, на будівництві залізниць, а також в будівництві, вирубці лісу, транспортуванні вантажів. На цих підприємствах сезонники складали близько 85-90% від зайнятих робітників. Тільки у промисловості в зазначених галузях сезонники складали у 80-х рр. 52 826 чел., що по відношенню до всіх промислових робітників Правобережжя становило 65-70%.

За національним походженням сезонне робітництво складалось переважно з українських селян, а також росіян, білорусів, поляків, євреїв. Прийшли на Правобережжі складали приблизно 20-30%. За способом організації сезонна праця поділялась на організовану і неорганізовану.

Виробничо-технічні умови праці і побуту повністю визначалися сезонним характером найму і мали здебільшого негативну характеристику. Медичне обслуговування було налагодженим лише на цукрових заводах, і в окремих великих маєтках, а також на будівництві залізниць.

Заробітня плата завдяки сезонному характеру найму відзначалась нестійкістю. За сезон заробляли від 10 до 70 руб., що в більшості випадків вистачало на покриття викупних платежів і податків. Рідко вистачало на придбання речей побуту і предметів одягу. Фактів, які б свідчили про купівлю засобів виробництва, не виявлено.

Соціально-правове становище сезонних робітників відзначалося низьким рівнем соціальної захищеності і масовими зловживаннями з боку адміністрації. Розвивалися різні форми опору такі, як залишення місця праці до закінчення терміну найму, припинення робіт на короткий термін з метою добитися певних прав, скарги в державні інстанції, фізичний опір у формі бунту, підпали підприємств, бойкот, страйки. Політичних виступів не зафіксовано. Свідомість сезонників

характеризувалася здебільшого селянською психологією, що виразно виявлялось у створенні своєрідних організацій заробітчан - артілей, що формувалися за земляцьким принципом.

В соціальному контексті сезонна праця заповнила дефіцит робітничих кадрів, склала соціальну базу для формування класу професійних робітників, вирішувала питання зайнятості великої маси зубожілого селянства, що, знімало соціальну напругу, уможливило сплату податків і викупних платежів, сприяло посиленню колонізаційних процесів і зміцненню російських позицій в Україні. Заробітчанство було фактором стагнації економіки України, сповільнення розвитку її соціальної структури.

Окремі аспекти дисертаційного дослідження викладено в публікаціях:

1 Соціальні та національні джерела формування сезонних робітників на Правобережній Україні (1861 - 1900). // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11 - 12 травні 1990 р. - Львів, 1990.;

2 До питання про сезонну працю на Поділлі в другій половині XIX - на поч. XX ст. // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1991.;

3. До питання про сезонне робітництво на Правобережній Україні в пореформенний період. 1861 - 1900рр. // Наукові записки ЛІМ. - Львів, 1994. - N 2-3,

4. Пашук В. Сезонні робітники Правобережної України в післяреформовий період. - Львів, 1995. 47 с.

Pashuk V.S. Seasons workers of the Pravoberezhna (Right Side) Ukraine within the Post-Reforming Period (1861 - beginning of XX century).

Dissertation for the scientific degree of the Candidate of Historical Sciences under specialization 07. 00. 04 -History of Ukraine. Ivan Franko State University, Lviv. 1995

The dissertation under defence contains the research of number, spheres of activity, working and living conditions, social and law status, social activity and importance of seasons workers of the Pravoberezhna (Right Side) Ukraine within the post-reforming period. Chronological frames embrace the period from 1861 till the beginning of the XX th century. The existance of separate, (changing by its position of the social group) season workers is theoretically exposed, scientifically grounded for the first time. Their characteristic is presented as well.

Пашук В. С. Сезонные рабочие Правобережной Украины в пореформенный период. 1861 — в нач. XX в.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07. 00. 04 — история Украины. Львовский государственный университет им. И. Франко, Львов, 1995.

Защищается текст диссертации, содержащей исследование численности, сфер занятости, условий труда и быта, социально-правового положения, общественной активности и значения сезонных рабочих Правобережной Украины в пореформенный период. Хронологические рамки охватывают период с 1861 г. до начала XX в. Впервые теоретически выделено, научно обосновано существование отдельной, переходящей по своему положению социальной группы — сезонных рабочих, дана их характеристика.

Ключові слова:

Правобережна Україна, сезонні робітники, робітники, сезонництво, післяреформовий період, соціальна структура.

Ротапринт | ЛьЦНТЕІ | Замовлення 227 | Тираж 100

56492

AB 33.448